

УДК 87.613:372.461

Ольга Царик,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови
Тернопільського національного економічного університету

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

У статті окреслено перспективи вивчення культури мовлення як елемента духовної культури суспільства із врахуванням сучасних підходів до аналізу основних філософсько-соціологічних понять. Для дослідження використано герменевтичну інтерпретацію. Проаналізовано культуру та мистецтво спілкування як засіб духовного розвитку та вдосконалення особистості та суспільства. На прикладі діяльності українського вченого Івана Огієнка розглянуто методичні особливості процесу формування культури мовлення, розвитку та утвердження української мови у сфері освіти початку ХХ століття.

Ключові слова: особистість, культура, культура мовлення, духовна культура, герменевтика, суспільство, функції мови, писемне мовлення.

В статье обозначены перспективы изучения культуры речи как элемента духовной культуры общества с учетом современных подходов к анализу основных философско-социологических понятий. Для исследования использована герменевтическая интерпретация. Проанализирована культура и искусство общения как средство духовного развития и совершенствования личности и общества. На примере украинского ученого Ивана Огиенко рассмотрены методические особенности процесса формирования культуры речи, развития и утверждения украинского языка в сфере образования начала ХХ века.

Ключевые слова: личность, культура, культура речи, духовная культура, герменевтика, общество, функции языка, письменная речь.

The article outlines the prospects for the study of speech as part of the spiritual culture of society, taking into account modern approaches to the analysis of the major philosophical and sociological concepts. Hermeneutic interpretation was used for the study. It was found that culture as a social process and function is realized and develops in human activities, language as an important means of direct or indirect organization of this process is an important element of national forms of culture. It is noted that the culture of language shows the development of the individual intellect and high general culture of society. High linguistic culture can be achieved with the development of thinking. Language in which excellence of informative and communicative functions are provided by ratio of oral and written, spoken and literary language, indicates a high level of spiritual culture of society. The culture and art of communication were analyzed as a means of spiritual development and improvement of the individual and society. In the example of the Ukrainian

scientist Ivan Ohiyenko methodological features of the process of speech formation, development and consolidation of the Ukrainian language in education early twentieth century were considered.

Key words: *identity, culture, culture of speech, spiritual culture, hermeneutics, society, the function of language, writing.*

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються у соціокультурній сфері життя суспільства, обумовлюють необхідність дослідження питання мовної діяльності, орієнтованої на підвищення мовної культури з метою досягнення ефективності спілкування. Проблеми мови вийшли за рамки філології і стали загальними проблемами суспільства. Мовна культура у процесі соціальної комунікації регулює суспільні процеси, забезпечуючи розвиток суспільства як цілісної системи. У політичній сфері культура мови сприяє виникненню взаємного інтересу та поваги між людьми різних національностей і стабілізації міжетнічних та міжнародних відносин. У духовному житті культура мови виступає фактором підвищення освітнього та загального культурного рівня людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення проблеми культури мовлення знайшло відображення у монографіях, низці статей, дисертаціях (Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєв, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, А. Канищенко, А. Коваль, Л. Мацько, М. Пентилюк, М. Пилинський, В. Русанівський та ін.). Учені досліджували мовну культуру людини і суспільства, теорію мовної норми, комунікативні особливості культури мовлення, психологічний та психолінгвістичний аспекти та особливості мовлення (Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, І. Синиця та ін.).

Зацікавлення проблемою зумовлене важливістю духовного життя суспільства і мовної культури в умовах усестороннього відродження культури та духовності. Актуальність дослідження полягає в тому, що тема культури мовлення потребує всебічного аналізу на основі міждисциплінарного підходу. Проблемне коло науки істотно розширюється, з'являються нові теми, проблеми, контексти, а відтак дослідження, які проводяться із залученням суміжних наук. Для педагогіки – це передусім філософія та психологія [11, с. 41].

Метою статті є спроба окреслити перспективи вивчення культури мовлення як елементу духовної культури суспільства з урахуванням сучасних підходів до аналізу основних філософсько-соціологічних понять.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що духовне життя суспільства – надзвичайно широке поняття, що охоплює багатогранні процеси, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, явища, сукупність ідей, поглядів, уявлень, мови людей, процес їх виникнення, поширення, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. До духовного життя суспільства належить світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, теорій, гіпотез) разом із його носіями – соціальними суб'єктами – індивідуумами, народами, етносами. Основою

духовного життя суспільства є духовний світ окремої людини: духовні цінності, світогляд. Проте духовний світ окремої людини неможливий без духовного життя суспільства, тому духовне життя трактується як діалектичне поєднання індивідуального та суспільного [12, с. 232].

В умовах духовного розвитку актуалізується значення формування у суспільній свідомості моральних цінностей, що впливають загалом на культурний поступ і на культуру мови зокрема. Учені дотримуються думки, що культура як одне з найбільш загальних філософсько-соціологічних понять охоплює багато явищ та перебуває на дуже високому рівні абстракції [10, с. 32].

Теорія діалектичного та історичного матеріалізму в аналізі суспільних явищ загалом й культури зокрема базується на пізнанні певних закономірностей, які лежать в основі розвитку людського суспільства, його економічного, політичного і культурного життя. З наукового погляду людина протистоїть природі не як матеріальна, а як інтелектуальна сила. Головне у творенні духовної культури – це перетворення людини, її духовного світу, формування певного типу людської істоти, в ідеалі – гармонійно розвиненої особи [1, с. 18].

Мовленнєвий розвиток, за Т. Донченко, є елементом формування духовної культури людини, що ушляхетнює її життя, збагачує сферу спілкування з іншими людьми. Високий ступінь розвитку мовлення характеризує освіченість особистості та суспільства в цілому. Мовними засобами людина виражає себе, свій внутрішній світ, світобачення, свій естетичний, етичний, світоглядний та інтелектуальний розвиток, мовленнєву компетенцію, володіння літературними нормами, багатство мовного запасу, вміння усного і писемного, діалогічного і монологічного мовлення [3, с. 2].

А тому основне завдання сучасного суспільства у сфері духовного життя полягає у створенні умов для найбільш повного засвоєння багатогранної духовності та культури, а також для самореалізації духовно-культурного потенціалу, власного духовного світогляду та світосприйняття людини. С. Квіт зазначає, що ми живемо в добу одночасного поглиблення спеціалізації людської діяльності та інфляції культури, що призводить до зменшення потреби спілкування та втрати спільних тем для розмов [4, с. 5].

Для дослідження культури мовлення як елемента духовного життя суспільства спробуємо використати герменевтичну інтерпретацію. Для того щоб оцінити та зрозуміти справжнє значення наявного знання, зв'язок культури мови та духовної культури суспільства, потрібно вийти за його межі, виявити контексти та зв'язки з іншим знанням, його місце в системі науки і практики. Феномен розуміння вивчає особлива галузь наукового знання – герменевтика, основними поняттями герменевтики є розуміння, смисл, авторитет, традиція, інтерпретація, герменевтичне коло, частина і ціле [6, с. 244].

Існує погляд, що герменевтика – це мистецтво тлумачити щось незрозуміле чи навіть викривлене, пояснювати сенс чужої мови чи знака. У

сучасному суспільстві функцію герменевтики виконує журналістика. Журналісти через засоби масової інформації та комунікації висвітлюють у доступній формі інформацію про різні факти та події [4, с. 6].

Герменевтику трактують також як універсальний спосіб філософствування, світорозуміння в усіх його формах – від інтелектуальних комунікацій до соціальної маніпуляції, від соціального досвіду індивіда, що ґрунтується на історичних традиціях, до людської свідомості, що випромінює і вивільняє енергію. Головною умовою такого світорозуміння згідно із сучасними концепціями є входження в герменевтичне коло, основна ідея якого, на наш погляд, досить цікава: щоб зрозуміти треба пояснити, а щоб пояснити, треба зрозуміти. Велика роль у цьому належить інтерпретації – зображенню, дешифруванню або моделюванню однієї системи (тексту, твору, події, факту та ін.) в іншій, більш конкретній, визначеній, зрозумілій, наочній або загальноприйнятій. У вужчому розумінні поняття герменевтики вживають в окремих сферах культури. У сучасній логіці та методології науки воно означає встановлення систем чи системи об'єктів, що становлять предметну область значень базових термінів досліджуваної теорії і відповідають вимогам істинності її положень [6, с. 245–246].

Герменевтична інтерпретація пам'яток культури, що впливають на духовну культуру суспільства, розкриває їхню мову, засоби вираження, стильові особливості, історичний та психологічний, або особистісний, контексти. Для розкриття мови, або засобів вираження, цінностей культури слід насамперед з'ясувати їх смисл, тобто особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, предмети та явища дійсності в процесі їх духовно-практичного освоєння, та значення, якого вона їм надає в ієрархії цінностей. Знання культурних цінностей певної доби, культурної спільноти тощо визначається їх функціональними особливостями, конструктивними параметрами, пов'язаними з мінливістю способів і умов їх створення, ідейними спонукальними мотивами їхніх творців, стильовими чи декоративними характеристиками.

Для початкового розуміння культурних цінностей необхідно виокремити низку видів та рівнів розуміння їх значень:

- з'ясувати сферу діяльності, до якої можуть бути віднесені культурні явища;
- визначити їх конструктивні характеристики, підвести під дію загального принципу, якщо йдеться про людську діяльність, або об'єктивного закону чи закономірності, якщо йдеться про осмислення культурної цінності в категоріях науки;
- дослідити стильові особливості, що характерні для творців культурних цінностей [6, с. 246].

Для осмислення культурної цінності вагоме значення має розкриття її соціальної значущості й особистісного смислу. Абсолютизація ж якогось одного моменту призводить до неможливості адекватної комунікації людини і суспільства. А. Могильний зазначає, що справжнє, істинне

осмислення світу культури розпочинається все-таки з усвідомлення його особистісного смислу. Завдяки відкритості людської свідомості це особистісне світосприймання ґрунтується на загальноновизнаних соціальних значеннях, культурних традиціях [6, с. 247].

Розуміння являє собою складний комплекс рівнів та форм, в яких можна виокремити різні елементи та характеризувати їх за допомогою найрізноманітніших параметрів. Психологи, наприклад, серед таких параметрів зазвичай називають глибину розуміння, його чіткість, повноту та обґрунтованість. До глибини осмислення відносять міру проникнення в сутність явищ культури, до чіткості – ступінь самого осмислення їх властивостей, зв'язків та відношень, до повноти – максимальне виявлення змісту, а до обґрунтованості – усвідомлення підстав, що зумовлюють впевненість у правильності розуміння [6, с. 252].

Проте проблема розуміння – це проблема комунікації. Розуміння як результат процесу спілкування і комунікації полягає в розвитку, збагаченні наявних знань та їх поглибленні – як у пізнанні нових фактів, так і у встановленні нових зв'язків між відомими фактами. З розвитком суспільства виникла практична потреба у якісній комунікації, чинник «підвищеної мовленнєвої відповідальності» зумовив зосередженість на комунікативних якостях мовлення [2, с. 128].

У ХХ ст. у філософії відбувся лінгвістичний поворот, що базується на певних трансформаціях філософських уявлень про природу свідомості, про співвідношення свідомості та мови, про сутність мовних утворень. У процесі лінгвістичного повороту новим було формулювання співвідношення мови та свідомості, за яким мова не є лише нейтральним засобом об'єктивації думок, а обумовлює саму форму когнітивних процесів. Внаслідок лінгвістичного повороту філософи повернулися від рефлексії над суб'єкт-об'єктними схемами до аналізу світу як дискурсу [2, с. 128]. Зважаючи на те, що дискурс – сукупність висловлювань, що стосуються певної проблематики, розглядаються у взаємних зв'язках з цією проблематикою, а також у взаємних зв'язках між собою [4, с. 7], перейдемо до аналізу проблеми мови і культури.

Дослідники розглядають проблему «мови і культури» в аспекті зв'язку об'єктивної та суб'єктивної культури, а також у питанні про національну форму духовної культури, оскільки у мові зосереджено не лише духовне, культурне, естетичне, гносеологічне, інформаційне багатство суспільства, а й міститься весь спектр психологічної мотивації поведінки людини.

Розвиток і функціонування мови послідовно підтверджує синтез слова і духу, взаємопроникнення на рівні психології, духовного життя як окремої особистості, так і суспільства загалом. Власне, історія мови, її онтологія, її природа вимагають виокремлення зв'язку між мовою та духовністю в окрему соціально-філософську проблему, що розглядає мову як духовну субстанцію та допомагає дослідити аспекти сакральності мови, їхній вплив на людину, детальніше з'ясувати їхнє значення для духовного

життя, а також проаналізувати їхні функції та відображення навколишнього світу [12, с. 234].

Далі перейдемо до розгляду основних функцій мови, які дотичні до формування духовної культури особистості та суспільства, зокрема суспільної, комунікативної та пізнавальної.

Суспільна функція мови полягає у фіксуванні результатів інтелектуальної діяльності людини та її знання, у посередництві в обміні думками в людському суспільстві і сприянні суспільній діяльності, спрямованій на перетворення природи [1, с. 21]. Як відомо, у суспільстві існують певні стандарти соціальної поведінки, у тому числі і мовної, які визначаються стереотипами та уявленнями щодо норми поведінки у конкретній ситуації. Для функціонування суспільство користується етикетом – системою правил зовнішньої культури та поведінки людини. У суспільстві етикет існує у двох формах: мовній та немовній, що взаємопов'язані та взаємозалежні. Отже, якщо етикет – встановлені у суспільстві правила поведінки – регулює зовнішню поведінку людини відповідно до соціальних вимог, то мовний етикет можна окреслити як правила, що регулюють мовну поведінку особистості. Варто зазначити, що специфіка та структура мовного етикету суспільства складається під впливом психологічних, соціально-політичних та культурологічних факторів.

Учені розглядають мовний етикет як одну з найважливіших характеристик поведінки людини, позаяк без знання прийнятих у суспільстві правил мовного етикету, без вербальних форм вираження ввічливих стосунків між людьми індивід не може здійснювати ефективний процес спілкування.

У сфері спілкування вчені вважають комунікативну функцію мови функцією регуляції поведінки, яка може бути безпосередньою та опосередкованою, а реакція на неї – миттєвою або затриманою. У процесі мовної діяльності комунікативна функція може проявлятися у трьох варіантах:

- індивідуально-регулятивна функція (вибірковий вплив на поведінку одного чи кількох людей);
- колективно-регулятивна функція реалізується в умовах масової комунікації, що розрахована на велику недиференційовану аудиторію (ораторське мовлення, радіо, газета);
- саморегулятивна функція проявляється при плануванні власної поведінки [5, с. 102].

А духовна культура виконує у свою чергу певні соціальні функції: пізнавальну, комунікативну, регулятивну, прогностичну, функцію орієнтації на цінності, які пов'язані між собою.

Розглядаючи мову як засіб узагальнення та відображення дійсності, учені аналізують у першу чергу два аспекти мови – соціальний та індивідуальний, що пов'язано із суттю процесу узагальнення, що поєднує мову як соціальне явище із мовною свідомістю носія цієї мови. Індивідуальний аспект передбачає перш за все функцію мови як засіб

мислення та інтелектуальної діяльності загалом. Далі аналізують функцію мови – як засвоєння суспільно-історичного досвіду людства, позаяк для втілення інтелектуальної діяльності людини саме за допомогою мови засвоює певний обсяг знань. При переході до соціального аспекту мова розглядається як форма існування суспільно-історичного досвіду людства, оскільки відображає та зберігає реалії, абстрактні поняття, набуті у процесі історичного досвіду [5, с. 103].

Для рівня духовної культури суспільства дуже важливі питання культури мови, безпосередньо пов'язані з головною особливістю використання мови у сучасному світі – масовим характером комунікації, що виражається не лише в безмірному збільшенні кількості людей, які спілкуються між собою, а й в ускладненні форм спілкування в одномовному колективі та між представниками різномовних колективів.

Однією з характерних рис культурної ситуації розвинених суспільств сучасного світу є бурхливий розвиток масової комунікації та її засобів. Це пов'язане зі зміною співвідношення усного та писемного мовлення і наближенням розмовної та літературної мови. Постійно зростає роль книжно-писемного мовлення. У той же час розмовне мовлення поступово наближається до норм книжно-писемного. Мова, в якій співвідношення усного та писемного, розмовного та літературного мовлення забезпечує досконалість інформативної та комунікативної функцій, свідчить про високий рівень духовної культури суспільства в цілому [1, с. 28].

Пізнавальна функція мови проявляється у певному впливі на мислення і пізнавальну діяльність людини. По-перше, мова забезпечує можливість специфічно людського, узагальненого, абстрактного мислення і пізнання світу. По-друге, у мові фіксуються результати попередніх етапів процесу пізнання дійсності, які впливають на наступні етапи пізнавальної діяльності [1, с. 25].

Реалізації пізнавальної функції мови сприяє синонімія. Участь мови у процесах пізнання можлива завдяки семантичній багатшаровості. Наявність таких загальних мовних універсалій, як конвенціональність, відкритість, дискретність, та універсалій семантичного рівня мови – полісемії, синонімії, семантичної багатшаровості – забезпечує реальні пізнавальні можливості для мови [1, с. 56].

Використання мови як засобу матеріалізації думки включає також процесуальний план пізнавальної діяльності людини. Крім процесуального мова обслуговує статичний план пізнання, оскільки мовні одиниці фіксують і зберігають знання про пізнану людиною дійсність. На думку науковців, кожне нове покоління людей починає свою пізнавальну діяльність з того рівня знань, якого досягло попереднє покоління. Людина дивиться на світ через складну призму людського досвіду, якого вона набула з допомогою мови. Через мову від покоління до покоління передається не тільки зміст думок, але і форма, в якій здійснювалося людське мислення, закон, що його регулював [1, с. 56].

Між мовою і культурою існують складні діалектичні взаємозв'язки:

мова як вербальний компонент культури залежить від культури, відображає її за допомогою наявного арсеналу засобів, реагує на зміни культури, видозмінюється разом із змінами її елементів та форм; одночасно і культура, особливо елементи духовної культури, корелює з формами мовного вираження, залежачи певною мірою від останніх [1, с. 67].

Особливістю мови як засобу вербалізації різних сторін культури і збереження у часі інформації про минуле й сучасне культури полягає в поліхромії мови – здатності об'єднувати й утримувати в структурі мови результати пізнання соціумом навколишньої дійсності, результати, здобуті на різних синхронних зрізах. Поліхронізм не означає втрати мовними елементами часової маркованості; відбиток часу проступає як в семантичних конотаціях, характері структур, так і у відчутних змінах частоти та сфер використання одиниць мови [1, с. 71].

Далі перейдемо до розгляду методичних особливостей процесу формування культури мовлення, розвитку та утвердження української мови у сфері освіти початку ХХ століття. Велике значення для розвитку культури мовлення мав «Проект правопису української мови» українського вченого Івана Огієнка, що передував циркулярові «Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні» 1919 р., а також його праці «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчитись української мови», «Історія словника української мови», «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян», «Словник мови Шевченка», «Словник місцевих слів», «Український стилістичний словник». У підручнику «Українська граматики: Підручник для першого року навчання в народних школах та для підготовчого класу шкіл середніх» І. Огієнко подає методику навчання української мови та критикує механічне заучування матеріалу.

І. Огієнко писав, що необхідно створити сприятливі умови для вивчення мови як «головного двигуна української культури». «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання...» [9, с. 239].

У науково-методичних працях І. Огієнко подає практичні рекомендації: як краще запам'ятати навчальний матеріал; як розвинути пам'ять; як краще викласти на папері власні думки; як поєднувати індивідуальні та колективні методи навчальної роботи; як краще подати і засвоїти новий матеріал, щоб зменшити обсяг домашніх завдань.

З метою розвитку культури мовлення у підручниках розміщені малюнки, щоб діти вчилися передавати свої думки в усній і письмовій формі, складаючи невеликі змістовні оповідання. У підручниках автор скеровував учителів подати дітям за два роки навчання найголовніші основи українського правопису, навчити їх по-українському грамотно писати.

Для розвитку розумових здібностей дитини і підвищення якості знань учнів І. Огієнко радив поєднувати як словесні, так наочні та практичні методи навчання: використовувати роботу з підручником, зв'язний виклад, аналіз мовних явищ, ілюстрації, писати на уроці твори.

Іван Огієнко дотримувався думки, що дитина повинна вчитися спершу рідною мовою, видав розроблений курс «Наука про рідномовні обов'язки», де у передмові зазначено: рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Він рекомендує підбирати дидактичний матеріал, який допомагає засвоювати народні традиції, норми християнської моралі, виховувати любов до рідної мови, народних прислів'їв, приказок, до фольклорних жанрів. Для цього треба навчити виразно читати художні твори, що розвиває відчуття мови. Іван Огієнко підкреслював, що над культурою літературної мови пильно працювали поети і письменники.

На розвиток мови впливали також засоби масової інформації, «щоденна преса відразу поставила до мови сотні нових питань, на які вимагала негайної задовільної відповіді. Словник письменника не був такий різносторонній, яким ставав словник щоденної преси, що мусів обіймати все життя. І українська літературна мова сильно розросталась углиб і вшир, пильнуючи нагнати прогаяний час. Звичайно, в щоденній поквапній праці не завжди можна було дбати про належну культуру та чистоту мови» [9].

Для формування культури мови у суспільстві важливе значення має наукова мова. І. Огієнко зауважував, що не лише письменники повинні дбати культуру мови: все, що пишеться, конче мусить бути написане чистою літературною мовою.

Висновки і перспективи. Таким чином, можна зробити висновки щодо дослідження культури мови як елементу духовної культури суспільства. Культура як процес та суспільна функція реалізується і розвивається у людській діяльності, мова як дуже важливий засіб безпосередньої або опосередкованої організації такого процесу виступає важливим елементом національної форми культури. Культура мови свідчить про розвиток інтелекту особистості та високу загальну культуру суспільства. Високої мовної культури можна досягти разом із розвитком мислення. Мова, в якій досконалість інформативної та комунікативної функцій забезпечується співвідношенням усного та писемного, розмовного та літературного мовлення, свідчить про високий рівень духовної культури суспільства в цілому. Культура та мистецтво спілкування, на нашу думку, це засіб духовного розвитку та вдосконалення особистості та суспільства загалом.

Надалі детального дослідження потребує проблематика методичних особливостей процесу формування культури мовлення учнів у загальноосвітніх вітчизняних закладах початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Гриценко П. Ю. та ін. Мова і культура. – Київ : Наукова думка, 1986. – 184 с.
2. Волошина Г. Культура мови: філософські параметри поняття / Ганна Волошина // Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 127–130.
3. Донченко Т. Мовленнєвий розвиток як науково-методична проблема / Тамара Донченко // Дивослово. – 2006. – № 5. – С. 2–5.
4. Квіт С. Основи герменевтики. Навч. посіб. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.
5. Леонтьев А. А. Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты / А. А. Леонтьев // Язык и общество. – Москва : Издательство «Наука», 1968. – С. 99–110.
6. Могильний А. П. Культура і особистість: [Монографія]. – К. : Вища школа, 2002. – 303 с.
7. Никольский Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие / Л. Б. Никольский // Язык и общество. – Москва : Издательство «Наука», 1968. – С. 111–124.
8. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К. : Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2004. – 412 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>
9. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918. – 282 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://elib.nplu.org/view.html?id=323>
10. Соколов Э. В. Культура и личность. – Ленинград : Наука, 1973. – 321 с.
11. Сухомлинська О. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 41–45.
12. Фролова Н. Язык и духовная культура общества / Н. Фролова // Молодой ученый. – 2014. – № 5. – С. 232–235.
13. Царик О. Методичні аспекти формування культури мовлення учнів у школах Галичини міжвоєнного періоду ХХ ст. / Ольга Царик // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – № 37. – Ужгород, 2015. – С. 189–193.
14. Царик О. Особливості розвитку культури мовлення учнів у вітчизняних середніх закладах міжвоєнного періоду ХХ ст. / Ольга Царик // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип.35, Том ІХ(60): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2015. – С. 511–521.